

VÁLTOZÓ ÉS VÁLTOZAT: A FELTÉTELES JELENTÉSTARTALOM ESETEI A KÖZÉPMAGYARBAN¹

VARGA MÓNIKA
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Bevezetés

Dolgozatom egy feltáró jellegű vizsgálat olyan határozói igenévvel alkotott tagmondatok használati jellemzőiről, amelyek feltételeességet fejezhetnek ki a 16–18. század során. Ez a nyelvi jelenség a középmagyar korszak magánéleti regisztere alapján szerkezeti alternatívaként, variánsként mutatkozik meg az általában alárendelő mellékmondatokban megjelenő sajátos jelentéstartalom kifejezésére. A szerkezeti változat leírása mellett annak lehetséges változási tendenciáira is kitérek az elemzés során. A sajátos jelentéstartalmú alárendelést tartalmazó mellékmondatok esetében két fő változási irányra lehet következtetni. Az egyik az önálló, mellérendelő értékűvé válás, a másik pedig a mondatrészé alakulás (Haader 2008a: 84–5, 2016). Az itt tárgyalt feltételes jelentéstartalmú mellékmondat jellemzően tömörre válhat 'szerint' jelentésben. A mondattani változások jellegzetessége, hogy egyszerre lehet jelen egy adott időszakban kezdőpont és a végpont (alárendelésben is, vö. Haader 2008a: 87, 2017: 209–10). Az ilyen típusú változások eseti vizsgálatai a középmagyar korszakról viszonylag hiányosnak számítanak.

A jelen dolgozat ezekhez a részletvizsgálatokhoz csatlakozik, azonban a feltételeesség kifejezőeszközei közül elsősorban nem a kapcsolóelemeket, hanem egy szerkezetben is különböző – határozói igenévvel konstruált – megoldást tár fel. Ezt a kérdést tekintve a korábbi vizsgálatok még inkább hiányosnak tekinthetők (l. 2. pont). A jelen kutatás anyaga főként tanúvallomásokból és magánéleti levelezésekből áll, a Történeti magánéleti korpuszt (Novák et al. 2017) felhasználva, ezt kiegészítve manuális gyűjtéssel. Az alárendelő feltételes mondatok a misszilisekben általában erősen vannak képviselve, méghozzá többféle szerepben: használatuk a szólásszerűektől kezdve a tartalmas használaton át az alázatos kérést nyomatékosítóig terjed (Haader 2008b: 254).

A továbbiakban röviden összefoglalom a feltételes jelentéstartalmú alárendelő mellékmondat alakulását az ómagyarban, utalva az igeneves megoldással kapcsolatos kérdésekre (2). Ezt követik az elméleti kiindulások (főként a grammatikai variabilitás szempontjai); majd a jelen vizsgálat módszerének és anyagának rövid bemutatása (3). Az elemzés során először szembesítem a feltételes jelentéstartalmú igeneves szerkezeteket a korábbi időszakban jellemző funkciókkal, majd kitérek az eddigi anyagban megfigyelhető szintaktikai (változási) tendenciákra és néhány tipikus variánsra (4–5). A bemutatott variánsok egy szélesebb kontextusba helyezve elvezetnek ahhoz a kérdéshez, hogy grammatikai változóról vagy változatról beszélhetünk-e ebben az esetben – noha a kérdés a kutatás e kezdeti szakaszában szükségszerűen nyitott marad.

---

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült.

2. A feltételes jelentéstartalom alakulásáról

Az ómagyar korszakot tekintve a szakirodalom egyetért abban, hogy a feltételes mellékmondatok elsődlegesen az időhatározói alárendelő tagmondatokból alakultak ki (Klemm 1942: 593–4; Berrár 1957: 140; Haader 1995: 595). A változásnak két fő kiindulása volt. Az első esetében az együtt járó cselekvések kifejezések a hangsúly a cselekvésidőről a cselekvések egymástól való függése felé tolódott el, így a mellékmondat egyre inkább a főmondat feltételeként értelmeződött. A másik irány az egyszeri, jövőben bekövetkező cselekvések mentén alakult ki. A feltételes jelentéstartalmú mellékmondat fő típusai a mondatrészkifejtő, valamint a nem mondatrészkifejtő. Az utóbbi funkciói grammatikai-pragmatikai szempontok szerint sorolhatók be, a formai sajátosságok – igeidő, igemód – mellett tekintetbe véve, hogy a beszélő vélekedik-e valahogyan a feltétel (és következménye) teljesüléséről, s ha igen, hogyan (vö. Rác 1995: 701–8). A feltételes jelentéstartalmú mellékmondat kapcsolódhat a főmondathoz kötőszó nélkül is (az ómagyar kor után is):²

- (1) „[kerlek kegelmes vram ad megh erthenem [...]] es *oll bwnes volthom vagyion* zolgalnom akarok Rola the kegelmednek mīth kegelmes vrānak” (1521, ÓmLev.)
 (2) „*Talán jobban sürgetjük*, csak idehagyják csinálását” (1706, Bark.)

Ezzel együtt ennek a mellékmondatnak tipikus kötőszava az időhatározói eredetű *ha* kötőszó. Ennek használata annyira széleskörű már a kései ómagyar kor során, hogy „igény sincs új kötőszóra” (Haader 1995: 595). Időnként, eseti analógiás megoldásként felbukkan a korszakban a *mikor*, illetőleg – főként már a középmagyarban analógiás kapcsolóelem lehet a *holott*:

- (3) „azért ha segíthez rajta, segícs, *holott* nem, én bizony meg fogattlak” (1754, Bosz. 2.)

A jelen dolgozat ugyanakkor egy szerkezeti alternatívával foglalkozik, a határozói igeneves tagmondatokban megjelenő sajátos jelentéstartalommal. A határozói igeneves szerkezetek³ jelentése gyakran komplex, így a kontextus segítségével azonosítható,

² A példákat a kötetek írásmódja alapján közlöm, a hivatkozás az évszám és a kötetek Történeti magánéleti korpuszban alkalmazott rövidítése alapján történik, így a szövegrészek az adatbázisból visszakereshetők. A [ ] szövegelőzményt, folytatást, szükség esetén az értelmezést elősegítő kiegészítést jelöl. A korpuszban használt forrásmegnevezések, rövidítések a következők: Bark. = Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Első kötet 1698–1711.; Bosz. 1–2. = Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II.; Kár. = Károlyi Sándor levelei feleségéhez, 1704–1724. I–II.; LobkPopp. = Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.; Nád. = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.; ÓmLev. = a Középkori leveleink 1526 előtti anyaga; Tel. = Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről.; Zr. = A két Zrínyi Miklós körmendi levelei.

³ A tanulmányban az *igeneves tagmondat* és az *igeneves szerkezet* terminusokat szinonimaként használom, ahogy az angol nyelvű szakirodalmi hagyományra is egyaránt jellemző a *participial construction* (König–van der Auwera 1990: 338) és a *participial clausal structure* vagy *participial ADV clause* (vö. Givón 1990: 836–7) megnevezés.

s az alárendelő mellékmondatokhoz hasonlóan jellemzően ezúttal is az időviszony értékelődik át részlegesen. Az alábbi néhány példából is látszik, hogy az igeneves szerkesztésmód a feltételes jelentéstartalmú alárendelő tagmondatok alternatívájaként működhetett a középmagyarban:

- (4) „Kérlek azért szeretettel édes Fiam, irgy egy Parancsolat szabásu Leuelet Jobbágy Daniel Uramra, [...] *Melliet megh cselekeduén érettem*, viszont naguib dologbul igiekezem enis neked kedueskednem” (1639, LobkPopp.)
- (5) „hanem gyógyítsa, mert *el terjedvén* jobban az seb el romol tellyességgel az lába” (1716, Bosz. 1.)

A (4)-es példában a jövőre vonatkozó egyszeri cselekvés a motiváció, noha a „jó tett helyébe jót várj” szellemében az időben rendszeresen egymásra következés motívuma sem zárható ki. Az igeneves szerkezetet tartalmazó tagmondat ezúttal viszonylagos szerkezeti önállóságot mutat, ezt jelöli a saját alany (koreferens a levél címzettjével), valamint a *viszont* és az *is* kapcsolóelem. Az (5) példa esetében szintén azonosítható a logikai *ha* – *akkor* viszonyítás ('ha elterjed a seb, elromol teljességgel'), az igeneves szerkezet saját alanya pedig explicit.

Azt, hogy a jelenség valóban szintaktikai-pragmatikai változata az alárendelésnek, jól mutatja, hogy a kétféle megoldás akár egyazon szövegben is megtalálható, ezúttal Károlyi Sándor egyik levelét idézve 1722-ből:

- (6) „Az Oczvai Torony rajzolássán el nem igazodhattam, nem lesz semmi baja annak. *Isten le vivén*, megh orvoslom”
- (7) „Az Cassai Comendáns iránt Szivem én nem ok nélkül irtam, s jól lehet, most sem értem, mind az által már nem kérdem, *ha Isten haza viszen*, megh látom” (1722, Kár.)

Felmerül természetesen a kérdés, hogy mikortól mutatható ki ez a szerkezeti váltokozás. Úgy tűnik, ez a szerkesztésmód az ómagyar korszakban sem teljesen példátlan:

- (8) „Senky ne legen neked el annyera nyayas. *kynek elevtte leueen* el ne felegyed zemermeffegedeth” (1522, Horvát-kódex 265)

A fenti idézet értelmezhető feltételeltséget kifejező tagmondatként – az időviszonyítás mellett, illetőleg arra ráépülve: 'kinek ha/amikor előtte vagy/leszel'. További kutatásokat igényel azonban annak a meghatározása, mennyire volt ez jellemző szerkesztésmód az ómagyarban. Károly Sándor a kódexirodalom igeneves szerkezeteit funkció szerint besoroló táblázatában nem veszi fel a sajátos jelentéstartalom egyik fajtáját sem, s átfogó, részletes elemzéseiben sincs szó ilyen jelenségről (Károly 1956: 162, 163–97). Különlegesen gazdag példaanyaga ellenére a szöveggörnyezet gyakran nem teszi lehetővé, hogy azonosíthassuk ezt a funkciót (általában komplex jelentésekről lévén szó). A TNyt. fejezeteiben a szerzők szintén nem emelik ki külön ezt a használatot sem a mondatrészkifejtő, sem a nem mondatrészkifejtő feltételes jelentéstartalom tárgyalásakor –

sem pedig a határozói igeneves tagmondatok kapcsán (A. Jászó 1992; Haader 1995; Rác 1995).

Történeti mondattanában Berrár Jolán megállapítja az időhatározós szerkezetek további változása kapcsán a következőt: „A régi nyelvben az időhatározói szerepű igenévnek lehet feltételes értelme is” (1957: 106). Ennek illusztrálására a Telegdy-levelezésből idéz egy szövegrészletet 1593-ból: „holnap *Isten uelünk ljujn* [lévén] mys utannok megjünk”. A jelenséghez további magyarázatot nem fűz, az *esetén* névutó mellett utal erre a használatra. Egy későbbi tanulmányában Berrár valamelyest módosítja, szűkíti fenti állítása érvényességét: „A létige határozói igenévének feltételes határozói szerepe valóban kimutatható a nyelvtörténetből is” (Berrár 1977: 178).

A határozói igenév szófajváltásait szinkrón szempontból tárgyalva Lengyel Klára Berrár Jolánhoz hasonlóan fogalmaz az általa szervetlennek nevezett határozói igenév egy típusának elemzésekor: „Az átalakításból arra következtethetünk, hogy a határozói igenév feltételes jelentéselem hordozója is lehet” (Lengyel 1989: 189).⁴ Leíró vizsgálatról lévén szó, a jelenség történeti magyarázatát nem firtatja a tanulmány.

Horváth László igeneves vizsgálatában szintén idéz általános alanyú, az ő terminológiájában „modális természetű elem”-eket középmagyar (1570–1615, 1670–1715) és reformkori (1825–1850) metszeteiből, azonban még óvatosabban, még bizonytalanabban értékeli mondatbeli szerepüket: „egyrészt a módosítószókéra, másrészt a feltételes mellékmondatéra emlékeztet; egyébként az állapothatározóhoz áll viszonylag közel” (1991: 40; későbbi időszakból is, szervetlen igenévnek tekintve; 1992).

A jelenséggel kapcsolatos részletek tehát további vizsgálatra várnak. Annyi bizonyos, hogy a középmagyarban nemcsak általános alanya lehet a sajátos jelentéstartalmú igeneveknek, látunk példát egyes szám első, második (4) és harmadik személyre (5, 7), sőt többes szám első személyre vonatkozó explicit vagy koreferens alanyokra egyaránt. Így tehát a kérdés túlmutat a modális – más terminológiában szervetlen – elemeken, s nemcsak a létigei eredetű igenevekre érvényes. Amellett érvelek, hogy az igeneves tagmondat gyakran komplex jelentése ellenére is szerkezeti alternatívaként tárgyalhatjuk ezt a megoldást.

3. Elmélet, anyag, módszer

A nyelvtörténeti szakirodalom – elméleti kerettől egyre inkább függetlenül – jó ideje elismeri, hogy a nyelvi (grammatikai) változás változatokon keresztül, azok versengésében realizálódik (Henry 2002; Pintzuk 2003; Rinke–Elsig 2010; Tagliamonte 2010; Poplack 2012). A variációs (*variationist*) megközelítés szerint egymás melletti változatokká válhatnak akár nagyon különböző szerkezetek is, melyekben csak annyi a közös, hogy hasonló diskurzusbeli funkcióval használják őket (ilyen például az angolban a jövőre utaló *will* vs. *going to*, vö. Tagliamonte 2010: 77). A mondattan szintjén a nyelvhasználati választások egész sora állhat a beszélő rendelkezésére, így a választási lehetőségek megléte miatt előtérbe kerül a választhatóság (Haader 2004: 465).

⁴ Az *összehasonlítva* típusú igeneveket a közlésre utaló elemeknek tartja, megjegyezve, hogy az igenév ilyenkor a mondat valóságtartalmát szorítja meg, valamint metanyelvinek tekinti az ilyen és ehhez hasonló példákat: „Az építészet és a szobrászat érettségével összehasonlítva meglepően egyszerűek sőt primitívek ezek a hangszerek” (Lengyel 1989: 189).

Kérdés, hogy a feltételes mellékmondatok vs. igeneves szerkezetek esetében mondattani szinonimiáról beszélhetünk-e. Ezt úgy határozza meg a szakirodalom, hogy a kétféle szerkezet lényegében (referenciálisan) azonos tartalmú, jelentésben és a megformálás módjában azonban különbözik egymástól (Haader 2001: 367–8, 2004: 466). Ez a prezentációbeli különbség skaláris, kezdve azzal, hogy az egyik szerkezet csupán nyomatékosabb a másiknál, egészen odáig, hogy az egyik szerkezetben explicit egy olyan jelentés, amely a másikban implicit (vonatkozó mellékmondatok kapcsán részletes elemzéseket l. Dömötör 2003a, 2003b). A bibliafordítások (három ómagyar, négy közép-magyar és három modern fordítás) összevető vizsgálata kimutatta, hogy a kódexirodalom igeneves szerkezetei általában komplex jelentést tudnak kifejezni (egyszerre időt, okot, eszközt, célt stb.), ebben pedig hasonlítanak a későbbi kötőszó nélküli, illetőleg *és* vagy *s* kötőszós mellérendelő mondatszerkesztésre, melyek szintén egyszerre több jelentésárnyalatot foglalhatnak magukba. Ezzel szemben az alárendelés általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó *és/vagy* az utalószó miatt – világosan, explicit módon (a részletes elemzéseket l. Gugán 2002: 35–9). Az igeneves és az alárendelő szerkesztésmód szinonimiáját az motiválja, hogy az igenév ugyanúgy bővíthet, mint az ige, a mellékmondatos megoldások azonban redundánsabbak, „szellősebbek” (Haader 2004: 466–7). A feltételes jelentéstartalmú szerkezetek váltakozása kapcsán erről még lesz szó (5. pont).

A nyelvi változó (*variable*) egyaránt jelen lehet a különböző nyelvi-grammatikai szinteken. Leginkább bevett meghatározása (főként Labov munkáiból kiindulva, az ő meghatározását részben továbbgondolva) az, hogy a változó két vagy több alternatív módját foglalja magába az ugyanazt mondásnak (Tagliamonte 2010: 70; Auer–Voeste 2012: 138–9). Ezt azonban a fonológián túlmutató vizsgálatokban úgy módosítják, hogy a teljes szemantikai megfelelés helyett funkcionális megfelelés, hasonló diskurzusbeli működés (funkcionális ekvivalencia) várható el (Schiffirin 2006: 9–10; „more than simply a synonym, and more complex than simply two ways of saying the same thing”; Tagliamonte 2010: 74–6). További szempont a szerkezeti beágyazottság, valamint a nyelvi és/vagy társadalmi jellemzőkkel való megfeleltethetőség („co-vary systematically with some features of the linguistic or extralinguistic environment”, Tagliamonte 2010: 97–8). Ez utóbbival összefüggésben nagy tere van az élő nyelvhasználat vizsgálatának (szinkrón kutatásokban leginkább a szociolingvisztikai interjúk részesítik előnyben). Történetileg pedig lehetőségünk van az élőnyelvhez közelítő (úgynevezett *speech-related* vagy *speech-based*) források feldolgozására.

Az adott nyelvi változónak és kontextusának meghatározásában elvárás a „felelősségre vonhatósági elv” (*accountability principle*), eszerint a célváltozó minden egyes előfordulását számításba kell venni, ugyanakkor az összes nem-előfordulást is számon kell tartani (Tagliamonte 2010: 72, 85; szörendi variációk kapcsán l. Rinke–Elsig 2010: 2558–60; fonológiai példát l. Tagliamonte 2012: 14). Ennek az elvnek az alkalmazása egyrészt azért lehet szükséges, hogy – amennyiben a változatok közötti különbség szabályba foglalható –, meghatározzuk ezen szabályok (szerkezeti és funkcionális) korlátait. Másrészt viszont ez az adatkezelési mód elősegíti, hogy az adott jelenség összes változatát feltárjuk az éppen vizsgált nyelvi anyagban, beleértve a grammatikailag nem jelölt, implicit megoldásokat is (Tagliamonte 2010: 13–4, 72; Tagliamonte 2012: 9–11). Ennek

segítségével a későbbiekben a variánsok erőssége is kimutatható (melyik változat milyen valószínűséggel jön elő egy adott kontextusban).

A szintaktikai változók esetében ugyanakkor problematikus lehet már a változatok azonosítása is, hiszen azok nagyon gyakran nem hasonlítanak egymásra. A diskurzusbeli/pragmatikai változókra ez szintén érvényes, emellett különösen nehéz hagyományos kvantitatív módszerekkel kezelni, hiszen a nem-előfordulási helyek (ahol megjelenhetne a változat, de ténylegesen mégsem fordul elő) igencsak nehezen írhatók le (Tagliamonte 2010: 73, 83). A szerkezeti kontextusok szűkítése mellett ugyanakkor az segíti az ilyen adatkezelést, ha az adott változó csak bizonyos lexémákhoz kapcsolódik, illetőleg bizonyos szófaji kategóriákat érint (az angol különböző változataiban az 1980-as évek során kialakult idéző szerepű *be like* szerkezetek kapcsán l. Tagliamonte 2012: 247–58).

Kifejezetten a diskurzusszerkezeti változatosságot vizsgálva viszont többen úgy tartják, hogy – a fonológiával ellentétben – nem is kivitelezhető, hogy az adott diszkurzív forma meglétét és hiányát szembeállítsuk, mivel az ilyen változatok esetében az előfordulási kontextust nem lehet előre kiszámítani, legfeljebb meghatározhatók bizonyos kontextusok, ahol preferálják az adott jelenséget (a felsorolások diskurzusszerkezeti hatásai kapcsán Dubois–Sankoff 2001: 283; a referencia narratívákban való megvalósulásaival összefüggésben Schiffrin 2006: 10–2). Ez a megállapítás más diskurzusvariációs vizsgálatokban is előjön: „[U]nlike phonological and morphological variables, for discourse features there is seldom a context in which one variant or another must occur” (Macaulay 2002: 284–5).

A nyelvi változók meghatározásában és kezelésében általában kulcskérdés a gyakoriság és a kvantitatív módszerek alkalmazása, a jelen vizsgálatban ennek ellenére az anyaggyűjtés nagyrészt manuálisan zajlott. A feltételes mellékmondatok egyik fő besorolási szempontja a beszélői vélekedés, az ilyen szerkezetek tekinthetők a szubjektifikáció egyik jelölőjének. A szubjektifikáció során egyes jelentések kódolják a mindenkori beszélő/író nézőpontjait és attitűdjeit, amennyire ezt a beszédesemény kommunikációs világa engedi (ahelyett, hogy az esemény/szituáció ún. „valós világbeli” jellemzőire vonatkoznának, Traugott 2003/2010). A sajátos jelentéstartalom kifejezése tehát felfogható pragmatikai jelenségként is. A dolgozatban tárgyalt igeneves szerkezetek pedig a változó kreatívabb realizációi közé tartoznak. A korpuszbeli keresés sikere azonban leginkább a megjósolhatóságon múlik, ami a pragmatikai jelenségek esetében nehézséget jelent, főként a kreatívabb megoldások esetében (Jucker 2014).

A Történeti magánéleti korpusz morfológiailag elemzett adatbázis, így a *-ván/-vén* képzős határozói igenevek listáját könnyen kinyerhetjük (a gyűjtés idején ez 6269 találatot jelentett, a korpusz ugyanakkor folyamatosan bővül). A korszakban azonban a határozói igeneves tagmondatok számos funkcióval bírhatnak, melyek azonosításához minél tágabb szövegekörnyezet szükséges, így a találati lista többszörös szűrést igényel. Ezt tekintetbe véve a biztosabb azonosítás érdekében a kutatás kezdetén inkább kevesebb, válogatott példával dolgoztam, figyelembe véve a kontextusukat is. A minta mintegy 100 feltételes jelentéstartalmat kifejező igeneves szerkezetet foglal magába. A funkció meghatározásához a válogatott anyagot megfeleltettem a korszakra jellemző alárendelő mellékmondatos megoldásokkal (szintén a Történeti magánéleti korpuszból kiválasztva a *ha* kötőszós mondatok akkori 2955 találatából szintén kb. 100 adatot). A

minták kis adatszámuk ellenére lehetővé teszik a szerkezeti beágyazottság vázlatos vizsgálatát.⁵

4. Elemzések

A továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen (szemantikai, pragmatikai) funkciók esetén jelenik meg az igeves szerkesztésmód alternatívaként, egyáltalán alkalmazhatók-e a kései ómagyarban feltárt típusok (Haader 1995; Rácz 1995), illetve át kell-e őket értelmezni. Mivel az igeves szerkezeteket változatként kezeltem, az egyes típusok bemutatásakor mindig párhuzamba állítom őket az igés variánsokkal.⁶ Ez az egyik első lépés a variációs kontextus meghatározásához („how and when in the grammatical system a particular linguistic variable occurs”, Tagliamonte 2010: 86). A választott módszer alkalmazásában azonban időnként nehézséget okoz az, hogy az igenév módbeli és időbeli jelölését tekintve implicit, a szövegkörnyezet ugyanakkor nyújthat fogódzókat. Ahogy arról szó volt, az ómagyar anyag besorolása a nem mondatrészkifejtő típusban grammatikai, formai jellemzők mellett a beszélői vélekedéssel megfeleltetve történt (vö. Rácz 1995: 703–8, illetőleg korábban Berrár 1957: 140–1). Az itteni összetetés során nem Rácz Endre sorrendjét alkalmazom, hanem a mintából kirajzolódó arányok szerint szerepelnek a példák – noha ezek már csak a válogatás jellege miatt sem relevánsak statisztikai értelemben. Az igeves példákat minden csoportban az igés változatok követik.

Az első csoportra már korábban idéztem példákat (6, 7): ezt a típust modálisnak is nevezik, mert tisztán a beszélői vélekedést, hozzáállást fejezi ki a főmondatbeli esemény lehetséges voltát illetően. Berrár Jolán besorolásában ez a típus külön nem szerepel, de formailag – kijelentő vagy feltételes mód, jelen idő és ható ige fejezhetik ki – a reális feltételnek feleltethető meg (Berrár 1957:141). Ennek egyik változata az, amikor a megnyilatkozó a sorsra vagy Istenre bízta a feltétel teljesülését. Ez a típus már a kései ómagyarban is formulaszerűen jelenik meg, elsősorban a beszélt nyelvhez köthetően (Rácz 1995: 707–8), noha igeves előfordulást egyelőre csak későbbi időszakból találtam (lásd még 29., 39., 40., 44., 45. példák).⁷

(9) „*Regelt adván Isten érnem, elmegyek Ecsedbe.*” (1710, Bark.)

(10) „Az medenczét, mosdót az kardokkal együtt elvárom, *ha Isten szembe juttat, okát megmondom*” (1704, Kár.)

---

⁵ A kutatás folytatása során a vizsgálati anyagot bővítettem a Történeti magánéleti korpuszból vett további minták alapján; jelenleg 404 feltételes jelentéstartalmú szerkezetet azonosítottam (az anyag bemutatását és a további variánsokkal kapcsolatos elemzéseket részletesen l. Varga 2017).

⁶ A *holott* kötőszós feltételes jelentésű mellékmondatok ezúttal kimaradnak, mert bár a variációs kontextus részei, az altípusokkal való összetétést ezek hiánya nem befolyásolja.

⁷ Legalábbis a Középkori leveleink digitalizált változata alapján (<http://omagyarkorpusz.nyud.hu/hu-intro.html>). Igés előfordulások: „*ha Jsten az Jdeut Jobban Aggia* az utanees wala Mikor akarod ala Mehecz” (1538); „wassarnap wag hetfeun *ha Jsten eghesseghemet aggya* ot akarok lennem” (1539).

Egy másik változata az attitűdöt kifejező feltételelességnek, amikor a beszélő egy társadalmilag feljebb valónak tekintett személytől teszi függővé a feltétel bekövetkezését. Szintén a levelek kedvelt udvariassági fordulatáról van szó:

- (11) „kegyelmedet szeretettel kerem, *alkalmatossága lévén*, ne neheztelje eő Felsége kezehez iktatni” (1645, Zr.)
 (12) „kerem azért Nagyságodat, *ha alkalmatossaga* lesz Nagyságodnak Saller Istvannak való irásban, [...] iria megh Nagyságod” (1635, LobkPopp.)

Az igeneves változatot a (11) példában önmagában látva esetleg egyszerű időhátaozóként értékelhetnénk, azonban az összevetésből láthatjuk, hogy szerkezetileg teljesen megfelel a (12)-es részletnek.

Egy másik csoportba sorolhatók azok az esetek, amikor a beszélő nem nyilvánít véleményt arról, hogy a feltétel megvalósulhat-e (Rácz 1995: 704–5). A korábbi besorolásban ez a reális feltételek között szerepel, formailag leginkább kijelentő (esetleg felszólító) mód és jelen idő jellemzi a mellékmondatot és a főmondatot egyaránt (l. 15):

- (13) „edes Katám, meny el Ruszka Sophihoz, kérj füvett tőle, mert eő vesztett engemet, *meg mondván* adok egy hordo bort” (1723, Bosz. 1.)
 (14) „de *ha* Nagyságod ~~ennekem~~ ezekről iol *gondolkodvan* es io vallaszt *ad tahat* annival nagioib keötelleseget fogom Nagyságodnak mutatnom” (1631, LobkPopp.)
 (15) „ketelen vagyok uele, holot *ha hasznat akarom venni az Jobbagiomnak*, oltalmaznom is kell” (1652, Zr.)

Ebben az esetben az igeneves változat szintén lehet komplex értelmű, a jelentésárnyalat az időbeli viszonyításra épül (13): ’miután megmondod’ ~ ’ha megmondod’). A (14)-es levélrészlet ugyanakkor jól mutatja a szerkezeti megfelelést a változatok között, hiszen az igeneves szerkezetet egy mellérendelő és kötőszó kapcsolja össze a funkcióját tekintve azonos igével – a *ha* és a *tehát* pedig keretbe foglalja őket.

A feltételes jelentéstartalom további altípusa az, amikor a beszélő bizonytalan a feltétel bekövetkezését illetően, s a lehetőségesség különböző fokait fejezi ki a mellékmondat (Rácz 1995: 705). Az itt vizsgált anyagban ez a funkció nem válik el élesen egy másik alcsoporttól. Eszerint a beszélő tudja, hogy jelenleg a feltétel nem teljesült, de lehetségesnek tartja, hogy a jövőben bekövetkezik (Rácz 1995: 707). Formailag az ómagyar szövegekben a bizonytalanságot a feltételes mód és a jelen idő jelöli, a jövőben lehetségesen bekövetkezőt pedig a kijelentő mód jelen és jövő idő, illetőleg a feltételes mód és jelen idő is kifejezi. Berrár Jolán besorolásában ezek együttesen a potenciális feltételelességhez tartoznak: „Potenciális a feltétel, ha a beszélő a bekövetkezést lehetségesnek, de bizonytalannak tartja. Ilyen elsősorban a jövőben bekövetkező cselekvés lehet [...] beszédhelyzettől függően lehet potenciális, ha a beszélőnek nincsen még tudomása megtörténéséről, de óhajtja” (Berrár 1957: 140–1). Igeneves szerkezetek esetében a mód és az idő implicit jelölése miatt sem válik el élesen a két típus:

- (16) „de lábomot sem mozdíthatom. Reménlem, mind az által, *jövö héten ereje meg jövén, lábra fogok álhatnom*” (1722, Kár.)

- (17) „Nem látnám károsnak, ha magad is ott maradnál Szivem, s minthogy Virmundhoz szerencsém nem volt, *egészséged engedvén megudvarolnád*” (1721, Kár.)
- (18) „Ennekem ugy teczik edes Fiam hogy nem uolna iob, [...], hogy feöl vennéd Feleségedet s- haza hoznad,| *az Aiertis megh változtatuán*, mjndgyárt könnjeben Lenne,” (1632, LobkPopp.)
- (19) „azer irom ezt Nagyságodnak hogi *ha* vallami olli gondolat *erne* elmemet *tahat had lenne* az en szivem niugodalma szerent” (1631, LobkPopp.)
- (20) „reménlem, *ha azt vissza nem hozot* [hozod] *is*, ki fogh potolodni” (1717, Kár.)

Előfordul, hogy a feltétel már tulajdonképpen bekövetkezett, így tényként fejeződik ki. Ebben a sajátos esetben a *ha* 'ha egyszer, ha éppen' jelentésű, az ige kijelentő módú, a főmondat pedig gyakran kérdő értelmű (Rácz 1995: 706). Ennek az igeneves megvalósulásai nem mondhatók ritkának, azonban szokatlan módon – úgy tűnik – nem az időviszonyítás nyomán alakul ki ez a fajta jelentésárnyalat, hanem inkább az okviszony mellett jelenik meg:

- (21) „Betuskath ma leöli az hidegh, es az Baberlit holnap; es *igy leuen az dologh* nem tudom mikeppen mehessek ki keözzüleök” (1629, LobkPopp.)
- (22) „ugie Sógor szép könyörgések ezek, hogj lehetnék én olyan személy, az minemeönek tartának, *tudvan* ily szép könyörgéseket” (1676, Bosz. 2.)
- (23) „*ha illjen iol megj konkordaltak* Egj massal, miért kellett hat telegdj Janos Vramnak pragaban mennj” (1590, Tel.)

Az előfordulások egy részében nem direkt kérdésként fogalmazódik meg a főmondatbeli esemény/cselekvés, bár a (21) példában indirekt módon kifejeződik a kérdő attitűd is ('ha egyszer így van a dolog, miképpen mehessek ki').⁸ A (22)-es részlet jellegzetessége a tagmondatsorrend; az ómagyar kapcsán ígés változatban sem példátlan, hogy a mellékmondat a főmondat mögött szerepel, ezzel Rácz Endre szerint a szerkezet megfelelést mutat a magyarázó mellérendelt mondatokkal (Rácz 1995: 706).

Igeneves változatban alig jellemző az a típus, amit a szakirodalom irreális feltételként tart számon, azaz a feltétel (és következménye) már nem valósulhat meg, formailag pedig feltételes mód és jellemzően múlt idő fejezi ki (bár a jelen sem példátlan, vö. Rácz 1995: 705). Egyelőre mindössze egyetlen részletet találtam az eddigi anyaggyűjtés során, ahol ez az értelmezés – a szövegkörnyezet alapján – felmerülhet:

- (24) „elhitetheted magaddal Szivem, szárazon *nem mentél volna vissza, meghallgattatván*, akár essübül, akár hóbul szapora nálunk az kedveskedés” (1706, Kár.)
- (25) „*ha* ide nem *jüttem volna*, kár *nyitotta volna* fülünket” (1549, Nád.)

⁸ Hasonló szerkezetű ígés példák: „es nagi szeretettel is lattuk volna kegyelmedet. de *az jo Isten ha igi adta*, jo neven kel venni” (1638, LobkPopp.); „bizonyával nem azért írtam volt neki, hogy Kdnek küldje, de *ha így esett, hogy Kdnek küldte meg*, kely Kd előtt magamat mentenem” (1550, Nád.)

Természetesen számos igével kifejezett példa található erre a típusra, viszont az igeneves változat viszonylagos hiánya indokolható azzal, hogy ez a jelentésárnyalat többszörös grammatikai jelöltséget igényel, a kötőszó mellett az igeidőre, módra és a *volna* segédszóra egyaránt szükség van a kifejezéséhez, ehhez pedig az igeneves szerkezet a szövegösszefüggés ellenére sem tűnik elégségesnek.

Összességében tehát a feltételes mellékmondat határozói igeneves szerkezettel kifejezett változatában főként az időviszonyítás értékelődik át részlegesen a feltételesség irányába. Ez megfelel az alárendelés alakulásakor tapasztaltaknak. Szokatlanabb, hogy az okviszony is kiindulási alap lehet, hiszen az alárendelésben ez nem jellemző. Az ómagyarrá vonatkozóan „A feltételesség és a következményesség [...] az azonos természet miatt nem realizálódik” (Haader 1995: 655). A feltételt tényként kezelő jelentésárnyalat igeneves változata tehát valamelyest kilóg a sorból, ami a megfeleléseket illeti – noha az ige megoldások alapján, valamint a magyarázó mellérendeléssel rokonítható változatokat figyelembe véve elvben mégsem zárható ki.

A módosítószószzerű, úgynevezett szervetlen elemekre nem volt példa a jelenlegi adatok között, ez azonban nem magyarázható pusztán a regiszterbeli különbségekkel, hiszen a korszakra vonatkozó korábbi kutatás (Horváth 1991) csak a feltételes jelentéstartalommal részben kapcsolatba hozható, állapothatározóként azonosított szerkezetekről számolt be – noha az akkor vizsgált nyelvi anyagban többek között magánlevelezés is szerepelt. Ezzel szemben a feltételes jelentéstartalom szinte minden típusában képviseletti magát az igeneves változat már e kis minta alapján is. Gyakran saját alanya van a szerkezetnek, amennyiben nem explicit, úgy koreferens a megelőző tagmondat valamely szereplőjével: volt példa első (22), második (11) és harmadik személyűre (4, 13, 14) egyaránt.

Kérdés azonban, hogy mi teszi lehetővé, hogy az igeneves szerkezet sajátos jelentéstartalmat is hordozzon ebben a korszakban. Ahogyan arról volt szó, az igenév ugyanazokat a viszonyokat tudja kifejezni, mint az ige, emellett az egyéb nem-finit szerkezetektől eltérően gyakran saját alanya van, így – ahogy a mondattani szinonímiához is – a feltételek adottnak tekinthetők (Gugán 2002: 25). Emellett vagy éppen ezért jellemző a középmagyar korszakra, hogy a határozói igenév számos funkcióban szerepel a szövegekben – a mainál jóval kiterjedtebb használatú, úgy szerkezeti értelemben, mint a szövegtípusokat tekintve. Egyaránt jelen van a tanúvallomásokban, de a levelezésben és a világi prózában, gyakorlati műfajokban is (l. 5. pont). Noha az igeneves szerkezet alkalmas az itt tárgyalt szerepre, így volt választási lehetőség a megnyilatkozók számára, a kommunikációs igény kérdéskörét ennél tágabb kontextusban kell keresni, s így a kérdés szükségszerűen nyitott marad.

5. Változatok, tendenciák

Bár a 16–18. század időszaka nem teszi lehetővé, hogy tényleges, lezárt változás-ként vizsgáljuk a jelenséget, a használati tendenciákból következtethetünk a későbbi alakulására, illetőleg a változatok egymáshoz való viszonyára. Ehhez további szempont, hogy a korszakban szerkezeti értelemben is szabadabb használat jellemezte az igeneves

szerkezeteket, lehetett önálló tagmondatértékük, hagyományos értelemben véve igei állítmányi, predikatív szerepük (Velcsovne 1981; Horváth 1991; Gugán 2002, 2006), akár a hagyományos értelemben összetett állítmány „igei” részeként is:⁹

- (26) „[Tegnap előtt érkezvén Felsőges Urunk nagy solemnitással, Paripákon késérok fel fél Országostul az Várba, sok népnek szokaságában;] csak *semj levén* az el mult Diaeta ehez” (1723, Kár.)
- (27) „Szintén ez órán *érkezvén* 19 dik praeteriti irott *leveled* Szivem, *kit is* kedvessen vettem.” (1723, Kár.)

Ha a finitséget a tagmondat és nem az ige kategóriájában kezeljük, akkor az ige-neves szerkezet több kritériumnak is megfelel: tagadható, független aspektusa van, gyakran saját alanya, kötőszóval kapcsolódhat, a főmondat és az ige-neves tagmondat bővít-ményei között pedig átfedés, koreferencia lehet (Lehmann és Givón szempontjai alapján l. Gugán 2006: 69–72).

Noha Velcsovne szerint az igenév ilyenkor a kijelentő módú, harmadik személyű, múlt idejű igealakokkal mutat megfelelést (1981: 309–10), az igenév alanya lehet első személyű is (egyes és többes számban, l. Gugán 2006: 70), ahogy eddig elsősorban koreferens módon második személyű is (l. az itteni példákban is). Az igenév emellett nemcsak múlt idejű igéknek feleltethető meg, ez a feltételes jelentéstartalmú példák nagy részéből is kiderül (a kérdésről bővebben l. Varga 2014).

5.1. Ahogy arról szó volt, a feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatok esetében jellemző változási irány a tömörítést, integrációt szolgáló szerkesztésmód felé való elmozdulás, a mondatrészé válás (Haader 2008a: 84–5). A fentiek ismeretében azonban releváns a kérdés, hogy az alternatív, ige-neves megoldásoknál is ezt látjuk-e. A tagmondat-kapcsolódást befolyásoló erők, tendenciák egyike az elemző (kidolgozó, elaboráló) szerkesztés: egy helyzet, szituáció (*state of affairs*) két egységből állóként, összekapcsolva explicit kapcsolóelemmel. Az összekapcsoló (tömörítő) tendencia nyomán viszont két helyzet egy összetett szituációként kialakított értelmezése valósul meg, általában teljes mondatból redukálódik, a fő állítmánnyal viszonyba kerül (névszói vagy határozószói, adverbialis szerkezet; Lehmann 1988). Az elsősorban tipológiai megállapítást diakrón összefüggésben is szokás értelmezni, az önállóságtól a beágyazottság iránya felé (Gugán 2006: 63). A két ellentétes erő, tendencia egy skálát alkot, melynek kezdőpontján a teljes kidolgozás áll, amikor nincs hierarchia a tagmondatok között. A feltételes jelentéstartalom esetében is találunk példát arra, hogy az explicit időhatározók egyenértékűvé tehetik a tagmondatokat, más esetben pedig a kapcsolóelemek (*és, is*), valamint a referensek ismétlődése (*bennünket, mi*) jelölik a kidolgozást:

⁹ Utóbbira példa tanúvallomásból: „azt is tudgya [a tanú], hogy [a boszorkány] *Szitkos Átkos Istentelen lévén* a faluban” (1738, Bosz. 1.), történetírásból: „ott belől, nadrágon ezüst vagy *selyem sinór lévén* [’volt’] *rakva* két renddel, az sinórok végiben fél ujjnyi ezüst vastag tők, azokat sinóron által vonták a salavári lyukain” (1736, *Metamorphoses Transylvaniae*). A jelenségről bővebben l. Varga 2014, 2015.

- (28) „*ma csináltattam hidat, holnap által menvén Isten jó voltábul, pinteken Gyulához megjek*” (1705, Kár.)
- (29) „*megh szolgalom kegyelmednek ezaránt való jó akarattiat, es Isten eltétvén bennönket, mis azon leszönk, hofi mind kedveskedgiönk, s- mind szolgallionkis kegyelmednek*” (1638, LobkPopp.)

A 4. pontban bemutatott típusok nagy része is a kidolgozó végpont felé mutat (elsősorban ilyen a sorsra bízott feltétel, a reális feltétel és formailag az „*így lévén a dolog*” típusú tényként kezelt feltétel), noha az udvariassági fordulat „*alkalmatossága lévén*” a külön alany ellenére is elmozdulhat a mondatrészé válás felé, vö. „*alkalmatosága esetén*”.

5.2. A továbbiakban néhány használati tendenciát mutatok be a teljesség igénye nélkül. Időnként a jelentés alakulását – azt, ahogyan egy-egy szerkezet többféle jelentésűvé kezd válni – nyomon követhetjük a nagyjából egy időszakból származó adatokon is. A feltételes jelentéstartalmú szerkezetek alapvetően az időviszonyításból indultak ki, tisztán előidejű például a következő részlet:

- (30) „*s ezek meglévén, Fejér Ilona vizet forralt*” (1741, Bosz. 2.)

A világi próza gyakorlati műfajai kifejezetten előnyben részesítik az időhatározói mondatokat, hiszen a főzés, a kertészeti vagy egyéb munkák¹⁰ során a cselekvések egymáshoz való viszonyítása hangsúlyos, a feltételes mondatok pedig – egyik cselekvés, állapot feltétele a másiknak – ebből adódóan még gyakoribbak (részletes statisztika l. Haader 2004: 466; 2008b: 254):

- (31) „*Ha az Majoránát el-ültetik, el-köll csipni a’ hegyét*” (1664–1667, Lippay)

Az igeneves szerkezetek pedig komplex módon fejezik ki az időbeli egymásra következőt, és azt, hogy a cselekvések az adott sorrendben egymást feltételezik is. Ezt általában a *lévén* vagy a *meglévén* fejezi ki, de nem kizárólagosan:

- (32) „*törd öszve, ez meglévén, mosd meg szépen a kezedet*” (1695, Szakácmesterség)
- (33) „*szekfüvel spékeld meg, ezek így lévén főzd meg jól*” (1695, Szakácmesterség)
- (34) „*a hegyeket egy ízig, mind el-köll metélni [...]. Ez meg-lévén, öntözzék*” (1664–1667, Lippay)
- (35) „*[...] gyökeret ver magának. Az meg-erősödvén, le messe az új gyökerénél az ágat, s ültesse más edénybe*” (1664–1667, Lippay)

Az *ez* vagy *ezek* tulajdonképpen újraemlítésnek tekinthetők, azonban nem egyszerűen az előző mondat valamely bővítményére referálnak, hanem összefoglaló módon

¹⁰ Ez utóbbi munkákat a Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből c. kötetben alkalmazott módon rövidítem.

utalnak a teljes előző eseményre. A saját alany miatt ezek a szerkezetek formailag a ki-dolgozás felé mutatnak, ugyanakkor jelentésükben komplexek, így szinonímia szempontjából mégsem tekinthetők annyira redundánsnak, mint a finit igés (és kötőszós) mellékmondatok.

Az előzővel valamelyest ellentétes tendenciát mutat a *hiszem, ha látom* szólás-szerű fordulat igeneves megfelelője. A potenciális feltételek közé tartozik, bár formailag reális feltételnek is tekinthető. A 16–18. századi levelezésekben azonban – az eddigi gyűjtés alapján úgy tűnik – sokkal jellemzőbb a tömör, igeneves megformálása, semmint a tagmondatértékű. Bár a kérdés további, kiterjedtebb kutatást igényel, ezt a tendenciát mutatja legalábbis a magánéleti levelek egy része:

- (36a) „Király ű fölsége azt írja nekem, hogy holnap indul Bécsből kedden estvére itt leszen; de én *látva hiszem*” (1559, Nád.)
 (36b) „A Rakoczy Sigmond el menetele feleol im ertem mith ir, azert bizonial Irhatom en hogy regen el ment, *Latwan hizem* bizonj hogy azt el erylk” (1590, Tel.)
 (36c) „s Cancellarius Vramis alá iün, kit *látua hiszek*” (1640, LobkPopp.)
 (36d) „Szathmárrul maga Detrik kijött s capitulál, az az hire, de *látva hiszem*” (1704, Kár.)
 (36e) „Orosz Pál Uram bízik hozzájok, de én *látva hiszem, Édes Szivem*” (1704, Bark.)

5.3. A szerkezeti-funkcionális elemzés mellett eddig kevés lehetőség volt rátérni a változatok társadalmi beágyazottságának kérdéskörére. Az eddigi példák nagy része nemesi magánlevelezésből, származott, így azonban – egyelőre – inkább csak az egyéni nyelvhasználatra következtethetünk. Ezekben a levelezésekben gyakorinak számít a sorsra bízott feltétel kifejezése (mely már a kései ómagyarban is a misszilizsek sajátja, vö. Rácz 1995: 707–8). A 16. század közepénél korábról egyelőre nincs adat ennek a szó-lásszerű fordulatnak az igeneves változatára. Nádasdy Tamás egyik levelében az igés változattal találkozunk, nála – a levélkiadás anyaga alapján legalábbis – nem fordul elő alternatíva:

- (37) „holnap *ha Istennek kellyemetes leszen*, Prágába ebéllem” (1545, Nád.)

Fia, Nádasdy Ferenc azonban mindkét változatot használja:

- (38) „Az körtvélyt is meg szolgálom Kdnek, *ha Isten megtar*” (1568, Nád.)
 (39) „*Isten ű szent fölsége velem levén*, érte leszek mind az német szó tanulásaért s mind penig deákságért” (1568, Nád.)

A század végén Telegdy János írásában is megtalálható az igeneves változat:

- (40) „az oroß palotara mohotis hordattam aztis *Isten uelem liujn* az heten rea toltetem” (1589, Tel.)

Természetesen nem állíthatjuk, hogy erre az időszakra tehető a változat megjelenése, hiszen a 17. század elején Nyáry Pál fennmaradt leveleiben is csak igés megoldást

találunk, ő viszont használja jelöletlenül, kötőszó nélkül is – ezáltal a tagmondat értelmezése az igeneveshez hasonlóan komplex:

- (41) „Szombaton te vendéged leszek, *ha Isten akarja*” (1604, Nyáry)
 (42) „Az több dolgokra, *Isten hazaviszen*, gondom leszen” (1606, Nyáry)

Lobkowitz Poppel Éva szintén használ jelöletlen, igés változatot, azonban részben megismételve (talán az egyértelműsége törekedve, vagy nyomatékosításként), emellett nála az igeneves megoldás is használatos:

- (43) „*Isten egesege meht agja* Honap mjnden okwetetlen oda menek edes fiam hozzad, Ha ebedre nemiss De woczorara mjnden okwetetlen oda wary *Ha isten egesege meht agja*” (1629, LobkPopp.)
 (44) „Mind az által *holnapot aduán Isten érnem*, ugyan által megyek hozzátok es megh Latogatlak benneteket” (1639, LobkPopp.)

Zrínyi Miklósnál szintén nem példátlan ez a használat:

- (45) „*Isten hozuan el kegyelmedet* beszeliünk mindenrül” (1648, Zr.)

Károlyi Sándor esetében már több példát láttunk az igeneves és az igei használat váltakozására – akár egyazon levelében is (6-7. példa). Ő ugyanakkor használ még tömörebb megoldást is a sorsra bízott feltétel kifejezésére, ez azonban nem igenévvvel történik, hanem – a Történeti magánéleti korpusz morfológiai elemzését alkalmazva – (vonzatos) névutós szerkezettel; *jóvoltából*:

- (46) „*holnap Isten jó voltából* megindulok” (1706, Kár.)

Összességében tehát a levelezések egy részében többféle lehetőség áll rendelkezésre a feltételes jelentéstartalom e szólásszerű fajtájának kifejezésére. Az egyértelmű, igés változat mindenhol megtalálható, ezzel váltakozik a gyakran komplex igeneves megoldás több levélíró esetében is. A névutós változatokhoz képest ezek formailag a kidolgozás felé mozdulnak el, noha általában az előidejűség vagy egyidejűség nem tűnik el a feltétel kifejezése mellől.

A néhány bemutatott használati tendenciát illetően azt láthattuk, hogy az igeneves szerkezeteknél nem mindenhol érvényesül a tömörség irányába ható tendencia, noha az alárendelő változatoknál ez jellemző. A *látva hiszem* típusú fordulat ugyan illeszkedik a valószínűsített változási irányba, azóta a formai kidolgozás felé mutató (önálló tagmondatos) szerkesztésmódja használatos. Továbbra is nyitott kérdés tehát, hogy a fent bemutatott adatokban valamiféle elsődleges megoldásról van-e szó, illetőleg mikor következett be a szerkezeti változás. A többi esetben a korszak határozói igeneves szerkezetekre jellemző módon a finitebb, kidolgozó irány figyelhető meg, illetőleg a tömörebb és a tagmondatértékű változatok váltakoznak.

6. Összefoglalás

A fentiekben a határozói igeneves tagmondatok egy olyan használatát mutattam be, amely szerkezeti alternatívaként működött a feltételes jelentéstartalom kifejezésére a középmagyar korszak során. Egy kisebb manuális adatgyűjtés alapján felvázoltam a változat szerkezeti beágyazottságát a mondatbeli-diskurzusbeli funkciók megfeleléseivel. Az összes variációs kontextus és az előfordulás korlátai még nincsenek tisztázva, ez további adatgyűjtést igényel. Noha az igeneves szerkesztésmód változatként az alárendelésnél vélhetően jóval ritkább – hiszen egyelőre a használatot motiváló közlési igény sem határozható meg, s az ómagyar korszakból kiindulva kifejezetten szokatlannak számít –, kreatív megoldásként egyaránt váltakozik az alárendeléssel akár ugyanabban a szövegben is.

Használatát tekintve mindkét mondatkapcsolódási tendencia befolyásolhatja, ahogy a korszak más határozói igeneves szerkezeteit is. A váltakozás vélhetően a funkciótól is függ: a potenciális (jövőbeli) feltétel és az udvariassági fordulat a tömörség felé mutat, míg a reális és a sorsra bízott feltétel formailag tagmondatértékű, kidolgozó szerkesztésmóddal jár. A változatok egyaránt teret kapnak nemesi magánlevelekben, a világi próza gyakorlati műfajaiban, s időnként megjelennek a boszorkányperes tanúvallomásokban. Ezzel együtt a jelenség társadalmi beágyazottsága és a 18. századon túlmutató alakulása még feltárására vár.

Az idézett adatok forrásai

- Horvát-kódex. Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával. 1522.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetésekkel és jegyzetekkel. Közzéteszi: Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Budapest, 1994. Régi Magyar Kódexek 17.
- Nyáry = Benda Kálmán szerk. *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607.* Kisvárd, Vár. Tes., 1975.
- Lippay = Lippay János: *Posonyi kert.* Nagyszombat–Bécs. 1664–1667.
- Szakácmesterség = *Szakats mesterségnek könyvetskéje.* Kolozsvár. 1695.
- Történeti magánéleti korpusz = <http://tmk.nytud.hu/>

Hivatkozások

- Auer, Anita – Voeste, Anja 2012: Grammatical Variables, in J. M. Hernández-Campoy – J. C. Conde-Silvestre eds.: *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Oxford, 138–147.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1977: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez, in Rác Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 171–87.

- Dömötör Adrienne 2003a: Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében, *Magyar Nyelv* 99, 448–66.
- Dömötör Adrienne 2003b: Structural synonymy and formal variants: relative clauses and their parallels in six Early Hungarian translations of the Bible, *Acta Linguistica* 50, 341–69.
- Dubois, Sylvie – Sankoff, David 2001: The Variationist Approach toward Discourse Structural Effects and Socio-interactional Dynamics, in Schiffirin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. eds.: *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Ltd., 282–303.
- Gugán Katalin 2002: Syntactic Synonymy: A case study, *Acta Linguistica Hungarica* 49, 23–49.
- Gugán Katalin 2006: A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 61–74.
- Haader Lea 1995: Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2, Budapest, Akadémiai, 506–665.
- Haader Lea 2001: Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban), *Magyar Nyelvőr* 125, 354–70.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel, *Magyar Nyelvőr* 128, 464–9.
- Haader Lea 2008a: Az alárendelő mondatok változási irányáról, in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta, 77–87.
- Haader Lea 2008b: A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról, in Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta, 251–9.
- Haader Lea 2017: Az összetett mondatok, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 209–25.
- Henry, Alison 2002: Variation and Syntactic Theory, in Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie eds.: *The Handbook of Language Variation and Change*, Malden–Oxford–Carlton, Blackwell Publishers Ltd., 267–82.
- Horváth László 1991: *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
- Horváth László 1992: A határozói igenevek mondatbeli szerepeiről, in Keszler Borbála szerk.: *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 33–82.
- A. Jászó Anna 1992: Az igenevek, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1, Budapest, Akadémiai, 411–54.
- Jucker, Andreas 2014: Pragmatics and Language Change: Historical Pragmatics, in Jan Huang ed.: *The Oxford Handbook of Pragmatics*, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199697960.001.0001/oxfordhb-9780199697960-e-5>

- Károly Sándor 1956: *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 10.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- König, Ekkehard – van der Auwera, Johan 1990: Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe, in Bechert, Johannes – Bernini, Giuliano – Buridant, Claude eds.: *Toward a Typology of European Languages*, Berlin–New York, Mouton De Gruyter, 337–56.
- Lehmann, Christian 1988: Towards a typology of clause linkage, in Haiman, J. – Thompson, S. A. eds.: *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 181–225.
- Lengyel Klára 1989: Határozói igeneveink szófajváltásáról, in Rácz Endre szerk.: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 181–217.
- Macaulay, Ronald 2002: Discourse Variation, in Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie eds.: *The Handbook of Language Variation and Change*, Malden–Oxford–Carlton, Blackwell Publishers Ltd., 283–305.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2017: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* (2017): 1–28.
https://link.springer.com/article/10.1007/s10579-017-9393-8?wt_mc=Internal.Event.1.SEM.ArticleAuthorOnlineFirst
- Pintzuk, Susan 2003: Variationist Approaches to Language Change, in Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. eds.: *The Handbook of Historical Linguistics*, Oxford, Blackwell, 509–28.
- Poplack, Shana 2012: Grammaticalization and linguistic Variation, in Heine, Bernd – Narrog, Heiko eds.: *The Oxford Handbook of Grammaticalization*, Oxford, Oxford University Press, 209–224. (www.oxfordhandbooks.com)
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2, Budapest, Akadémiai, 694–718.
- Rinke, Esther – Elsig, Martin 2010: Quantitative evidence and diachronic syntax, *Lingua* 120, 2557–68.
- Schiffirin, Deborah 2006: Variation, in *In Other Words. Variation in reference and narrative*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–33.
- Tagliamonte, Saly A. 2010: The linguistic variable, in *Analysing Sociolinguistic Variation*, Cambridge, Cambridge University Press, 70–98.
- Tagliamonte, Saly A. 2012: *Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation*, Wiley-Blackwell.
- Traugott, Elizabeth Closs 2003/2010: From subjectification to intersubjectification, in Hickey, Raymond ed.: *Motives for Language Change*, Cambridge, 124–39.
- Varga Mónika 2014: A határozói igenévi állítmány és ami körülötte van, in Drávcz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 29–48.

- Varga Mónika 2015: A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkánype-
rekben, *Magyar Nyelv* 111, 54–67.
- Varga Mónika 2017: Feltételes jelentéstartalmú mondatszerkezetek alakulásáról
középmagyar szövegekben. Kézirat.
- Velcsov Mártonné 1981: A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvméleink-
ben, *Magyar Nyelv* 77, 308–15.